

DİN, FELSEFE ve MİLLE AD-DİN, PHILOSOPHY AND AL-MILLE

2016 • SAYI: 1 • SAYFA 65-80

GÜRBÜZ DENİZ
PROF. DR.
ANKARA Ü. İLAHİYAT FAK.

ABSTRACT

The purposes of this article are to deal with the concepts of "ad-Din", "al-Milla" and "philosophy" as viewed by al-Fârâbî and to find possible answers to the question of what religion is. What is religious interpretation in al-Fârâbî's philosophical system? Furthermore, similarities and differences between the concepts of "ad-din" and "al-Milla" are thoroughly examined.

The direct relationship of "ad-din" (religion) with the revelation and the possible connection of al-Milla with philosophy are discussed in detail in this article.

Keywords: al Fârâbî, ad-din, al-Milla, Philosophy, Revelation.

ÖZ

Bu makalede; Fârâbî'ye göre, din nedir? Dinî yorum nedir? şeklindeki sorulara cevap bulmak üzere Fârâbî'nin "ed-din", "el-mille" ve "filozof" gibi kavramlara verdiği anlamlar dikkate alınarak, filozofun felsefî sistemi yorumlanmaya çalışıldı. Ayrıca "ed-din" ile "el-mille"nin benzeştikleri ve ayrıştıkları noktalar üzerinde duruldu. Bu bağlamda "ed-din"'in vahiyle doğrudan ilişkisi ve "el-mille"nin de felsefe ile olan muhtemel ilişkileri üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, ed-Din, el-Mille, Felsefe, Vahiy.

Giriş

Din; Allah'tan gelen ilâhî manaların formunun Cebrail tarafından düzenlenen lafızlarla, yine Cebrail aracılığı ile peygambere ulaştırılan ve peygamberin de tebliğ ettiği ve sünnetiyle açıklayıp yaşadığı anlamlı inanç ve değerler bütünüdür. Dinin kaynağı ilâhî olduğu gibi, manaları taşıyan formu da Cebrail tarafından düzenlenmesi dolayısı ile ilâhîdir. Bu form, tahrif edildiğinde din ilâhî olmaktan çıkar.

Dinî bilginin kaynağı, felsefede olduğu gibi beşerî değil ilâhîdir. Bu sebeple de bu iki bilgiyi mukayese etmek doğru bir tutum değildir. Dinin sınırı ilâhî vahyin lafzî formatıyla ve peygamberin sahih yorumu ile sınırlıdır. Lafzî format ve peygamberî yorum hakkındaki her türlü te'vil, anlayış, tefsir ise beşeridir. Bu sebeple beşerî yoruma sınır koymak mümkün değildir. Beşerî yorumların en mâkulü sırasıyla; peygamberin, filozofların, ulemanın ve diğer insanların ortaya koydukları gayretlerin sonucundaki hâsıladır.

İslam metafizik anlayışında hiçbir kişinin yorumu din olarak kabul edilmiş değildir. Din, Kur'an'da açık hükmü olan hususlar ile Hz. Peygamber'in sahih sünnetine istinat eden esaslardan teşekkül eder. Bunlar üzerine yapılan yorum ve te'viller ise din değildir. Ancak yorumların kaynağı dindir. Bu sebeple din ile dinî yorum arasında her zaman bir ünsiyet vardır. Her yorum veya te'vil muhterem olmakla beraber, te'vil ve yorumlardan herkesi bağlayıcı din çıkmaz.

“Bütün peygamberler birbirlerini doğrulamış/tasdik etmiş ve bütün filozoflar da birbirlerini yalanlamış/tezkîp etmiştir. O zaman felsefe işe yaramaz, onunla meşgul olmak gereksizdir.” şeklindeki iddialar, mantık kurallarına uymayan uygunsuz sözlerdir.

Böyle bir kıyas; illetlerin uygunsuzluğu nedeniyle kıyas maal farıktır. Çünkü:

Peygamberin dinî bilgisinin kaynağı, peygamberin şahsına münhasır değildir. O bilginin kaynağı, doğrudan Cebrail vasıtasıyla Allah olduğun-

dan, ilâhî bilginin yanlışlanması bir Müslüman için mümkün değildir.

Filozofun kanaatlerinin kaynağı beşerîdir. Beşer ise, bir varlığı, bir hakikati ancak bazı cepheleriyle görebilme imkânına sahiptir. Din adına ulaşılabildiği hakikat, o kimsenin dinidir. Ancak ulaştığı hakikat dinin kendisi değildir. Eğer dinin kendisi olsa veya böyle kabul edersek din hakkında yeni yorum ve söz söyleme hakkımız ortadan kalkar.

Bir filozof veya bir düşünce adamının bilgisi, yine kendisi gibi olan bir insanın bilgisi ile mukayese edilebilir. Fakat bir filozofun bilgisinin Allah'ın bilgisi ile mukayesesi yukarıda da ifade edildiği gibi yanlış ve tutarsız bir kıyastır.

Buradan hareketle; peygamberin elde ettiği vahiy bilgisinin doğruluğu veya hakikatının kriteri o bilginin ilâhî kaynaklı olmasıdır. peygamberin şahsına ait bilgi ise Cebrail tarafından kontrol altında tutulmadığı zamanlarda doğrudan ilâhî olmaz. Diğer insanların yorumları, te'villeri ne doğrudan ilâhî ne de Cebrail tarafından kontrolü yapılabilmıştır. Bu sebeple:

Bir şeyi bir şey ile kıyas ederken, mutlaka illet ve gaye birliğini, en azından benzerliğini göz önünden uzak tutmamak gerekir.

İşte felsefe öğrenmek ve yapmak bu türden karıştırmaların önünü almak için gerekli ve zorunlu görülmektedir. Aynı zamanda dinin muhtelif anlam katmanlarının yani dikey anlayışlarının da ortaya çıkması için felsefî zihniyet ve felsefî metot gereklidir.

Dinin kaynağı ilâhî, sınırı kutsal kitaplarla (vahiyle) belirlenmiş, değeri ise ona inananlar tarafından tartışma ve kuşku kabul etmez bağlayıcılığa sahiptir. Felsefenin kaynağı insan düşüncesi olup beşerîdir. Sınırı var olan her şeydir. Değeri; mâkûliyeti nispetinde geçerli, mâkûliyetini kaybettiği zaman ise hiçbir değeri olmayan düşünce ve fikirlerdir.

İslam düşünce tarihinde din ile felsefenin ilişkisi, konumu, kaynağı ve değeri, bilebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Fârâbî tarafından tartışmaya açılmış ve İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd ile de yeni yorumlarla yoluna devam etmiştir.

Fârâbî'nin din ve mille görüşleri üzerinde birçok tartışma yapılmış ve kanaatimizce henüz net bir sonuca varılabilmemiş değildir. Bunun nedeni; Fârâbî'nin kullanmış olduğu felsefî dildeki kavramların neye tekabül ettiğinin tam ve açıkseçik bir şekilde tanımlanmamış ve ortaya konmamış olmasıdır. Bu kısmi belirsizliğe rağmen; Fârâbî'nin Müslüman olması, İslamî bir eğitim almış olması ve bu konu ile ilgili metinlerinde takip etmiş olduğu sırayı ve kavramlara yüklemiş olduğu fiilî anlamları irdelemek bu hususlarda neyi kastetmiş olabileceğine büyük oranda ulaşma imkânımızı ortaya çıkarabilir. Bu makalede bu veriler üzerinden Fârâbî'nin din-mille anlayışını ve dinin felsefe ile olan ilişkisine onun metinleri üzerinden yaklaşıma çalışacağız.

a. Temellendirmeler

Fârâbî'ye göre; “Her tümel mâkul, diğer mâkula ait fertlerden başka fertlere sahiptir. Bu sebeple çok sayıda muhtelif seslenmeler meydana gelmiştir.”¹ Fârâbî; “Millenin Harfleri ve Lafızların Meydana Gelişi” başlığı altında tümel mâkul hakkında görüşlerini bu şekilde beyan etmektedir. Kanaatimizce buradan anlamamız gereken şey, tümel mâkulün insanın ortak insanlığından (tümelinden) bahsetmiş olmasıdır. İnsan ise kendi bireysel gayretiyle (yani felsefe yaparak) kendisinin bir diğerinden farklı olan tikellerini/fertlerini keşfetmektedir. Din de bu anlayış doğrultusunda her bir bireyin ortak paydasına ilişkin olan tekliflerini (tümel mâkul) sunar. Felsefe ise bu ortak payda temelinde, bireysel özgünlük ve özelliğine kişiyi ulaştırır.

“Yaratılışları sağlam olan insanlar için ortak bir yaratılış vardır. Onların hepsi bu yaratılışla kendileri için ortak olan düşünülürleri kabul etmeye yakındırlar/yatkındırlar. Kendileri için ortak olan fiil ve işlere yine bununla yönelirler. Bundan sonra, artık, insanlar birbirlerinden farklı ve değişik durumlara sahip olurlar. Böylece, her birey ve her küme (taife) için kendine özgü yaratılış söz konusu olur.”²

Din; öncelikle tümel olan insanî özelliklere, yani ortak yaratılışa sahip varlıkları muhatap almakta ve temel inanç ilkelerini bu fitrat üzerinden inşa etmektedir. Ancak tümel mâkul özellikler üzerine insan birey olarak bizatihi herhangi bir gayrette (filde, amelde) bulunmazsa bu mâkullerin o insan için bir değeri kalmamaktadır. Din ayrıca felsefî nosyon ile yorumlandığında, çeşitliliğe zemin hazırlamakta ve her bir insanın kendi yetenekleri bağlamında kendisini ifade etmesine imkân tanımış olmaktadır. Çeşitlilik, fanatizmi dışarıda bırakmakta, bireysel tercihleri ve her bir varlığın niteliklerini yaşanır kılınabilme imkânlarını ortaya çıkarmaktadır.

Fârâbî'ye göre; “Erdemli yasaların hepsi amelî felsefede yer alan külli şeylerin içinde yer alır. Millenin nazariyesinin kesin kanıtları da nazari felsefede yer alır ve bu görüşler kesin kanıtlar bulunmadan milleda bulunabilir. Öyleyse milleyi oluşturan iki parçanın (nazari ve amelî mille) her ikisi de felsefeye dâhildir.”³ Anlaşılacağı üzere mille, felsefeye uyduğunda felsefe, milleye burhanî kanıtlar bulmaktadır. Yine nazariyatın kanıtlanması/anlaşılır kılınabilmesi için de felsefe önemli işlevler yüklenmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere din, nassın formunun korunduğu lafızlardır. Bu formdan veya formlardan neşet eden her yorum ise kaynağı din olmakla beraber yorumun bizâtihi kendisi beşerîdir ve bu sebeple de “ed-din” değildir. İslam düşünce geleneğinde bazı dinî yorumcular kendilerinin yaptıkları yorumları din yerine koymuşlardır. Bunların en belirgin olanları

¹ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2008, s. 75.

² Fârâbî, *Siyâsetü'l-medeniyye*, çev. Mehmet S. Aydın vd. İstanbul 2012, s. 81.

³ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille”, *Divan Dergisi*, çev. Fatih Toktaş, İstanbul, s. 261.

kelâmcılardır. Kelâm, din adına hüküm vermekte ve metafiziğe veya gayba ilişkin kesin yargılarda bulunmaktadır. Bu yargılar esasta “dinin tümel mâkulü” üzerinde olup, birçok bireysel farklılığı yok saymak şeklinde tezahür edebilmektedir. Çünkü herhangi birisi kendi yorumunu din sayınca, dinin yoruma açık olan lafızlarına rağmen başka yorumlar yapan insanlar dikkate alınmamış olunmaktadır. Bu anlayış ya da dine yaklaşım, Tanrı nazarı ile insana bakmaktır. Tanrı nazarı ile bir insanın âleme bakması usul itibarıyla insana ait bir yetki değildir. Ancak insan gözü ile Tanrı'nın ne dediğine bakmak, insan olarak bizim kendi bireysel yetkinlik ve kapasitemize bağlı olduğundan, ortaya konan yorumlar daha insanî, daha mâkul ve fakat asla Tanrı adına insanı belirli sınırlar içerisinde hapsedici değildir.

“Felsefeye karşı olan her millette kelim sanatı, felsefeye karşı olacak ve kelamcılar millenin (özellikle de kendilerinin oluşturdukları millenin) felsefeye karşı olduğu ölçüde filozoflara karşı olacaklardır.”⁴ İşte Fârâbî'nin biraz önce zikrettiğimiz metninde demek istediği budur.

b. Mille-Felsefe İlişkisi

Fârâbî din ile felsefe arasındaki ilişkiyi dikkate alarak şöyle temellendirmeler yapmaktadır:

“Mille; kıyas sanatlarının tamamını anlattığımız tarz ve terkibe göre birbirinden ayrıştıktan sonra, olgunlaşmış felsefeye tabi olduğunda son derece iyi, doğru bir mille (milletu sahîha) olur. Ancak felsefe henüz; iyi bir şekilde kesin-burhanî hâle gelmemiş aksine görüşleri henüz hatabî, cedelî veya sofistik yollarla doğrulanmamış ise onun bütününde, büyük bir kısmında veya çoğunda tamamı yanlış olup farkına varılmamış görüşlerin bulunması imkânsız değildir ve o, zannî veya çarpıtılmış bir felsefe olur. Bir mille, o felsefeye tabi olur ise onda pek çok yanlış görüş bulunur.”⁵

Felsefe her ne kadar milleyi varlık olarak öncelemiş olsa da, mille, sahih kıyasa ve burhana dayanmadığı zaman, sahih mille olma özelliğini kaybetmektedir. Özellikle de cedel (yani kelâm) ve burhanî olmayan vaaz (hitabet), millenin temel gayesini kaybettirecek yollardır. Diğer taraftan mille burhanî felsefeye uyduğunda; kapsayıcılığı, kuşatıcılığı ve uzun ömürlü işlevselliği ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi de kıyas sanatının olgun seviyede bulunması dolayısıyladır. Kıyas; mantığın esası olduğu gibi bilinenen bilinmeyene gidişin de temel yoludur. Eğer kıyas, burhanî yollarla milleyi açıklarsa işte o zaman mille; sahih mille olur. Görüldüğü üzere Fârâbî'ye göre; mille, ancak sahih felsefe dolayısıyla bir anlama kavuşabilmektedir. Tek başına varlığı anlamsız veya varlığı olmayan bir alan hâlinindedir. Varoluşunun değer kazanması ancak bir başkasına uyararak ortaya çıkan anlamlar dünyasına din demek doğru değildir. Çünkü millenin anlamlı

⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 91.

⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 88.

oluşu ancak felsefeye uyduğunda ortaya çıkmaktadır. Felsefeye uymadığı zaman ise mille denen bir varlıktan ya da şeyden bahsedebilme imkânımız bile yoktur. Demek ki mille yalnızca bir yorumdur ya da arazdır. Bununla beraber sahih olmayan felsefeye uyan mille ise sapkın milledir.

“Mille; insanî kılındığında (yani insan ürünü hâline getirildiğinde) (ve'l-milletu iza cuilet insaniyyeten) zamanca felsefeden sonradır.”⁶ Buradaki öncelik felsefenin mille yorumuna olan katkısı dolayısı ile bir önceliklidir. Yoksa ontolojik statü üstünlüğü dolayısı ile değildir. Eğer birinden önce gelen, bir diğerrinin üstünde bir değere sahip olsaydı o zaman Fârâbî, “cedelî ve sofistik güçler felsefeden öncedir.”⁷ demezdi. Daha sonra da üzerinde duracağımız gibi mille eğer ed-din'in yorumu ise bu yorumu da bazen filozof yapacaksa felsefenin milleden önce olmasında elbette bir sakınca yoktur. Bununla beraber Fârâbî düşüncesinde bazen mille kavramı bütün dinî ve felsefî yorumları kuşatacak genişlikte de anlamlar kazanmaktadır.

Yine Fârâbî'nin, “avamın da zaman bakımından seçkinlerden önce olduğunu”⁸ ifade etmesi kayda değerdir. Çünkü filozoflar genel halkın bireyleridirler. Genel kitle olmadan yani insanlar olmadan bir insanın filozof olması doğal olarak elbette mümkün değildir. Aynen bunun gibi de yorum yapacak kimse olmadan bir kimsenin yorumundan bahsetmek mantık ve zamansal mutakabat açısından çelişkilidir. Demek ki buradaki öncelik veya sonralıktan şerefçe bir öncelik ve sonralık kastedilmemektedir.

Bahsi geçtiği üzere din; insanın ortak insanî değerlerinden bahseder. İnsan ise kendi gayreti ile (felsefe yaparak) kendisinin diğer hemcinslerinden farklı olan tikellerini keşfeder. Din her bir bireyin ortak fitratına hitap eder. Felsefe ise bu ortak payda temelinden hareketle bireysel yeteneklerin keşfini faal akıldan aldığı “felsefî akılla” yorumlar. Böylece “mille olgunlaşmış felsefeye tabi olduğunda son derece iyi, doğru bir mille olur. Ancak “felsefe henüz olgun bir şekilde kesin burhanî felsefe hâline gelmemişse, aksine görüşleri henüz hatabî, cedelî veya sofistik yollarla doğrulanmış (hâlde) ise onun bütününde veya çoğunda yanlış olup farkına varılmamış görüşler bulunmaktadır.”⁹

Bu metin üzerinde tekrar durmakta yarar vardır. Çünkü “Mille, felsefeye tabi olsun.” dendiğinde sanki dinin varlık değeri kayba uğruyormuş gibi bir algı akademik camiada dillendirilmektedir. Bilindiği üzere Fârâbî, diğer eserlerinde de ifade ettiği gibi, herhangi bir görüşün burhanî temelde fel-

⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 69.

⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s.70. Bu hususta benzer açıklamalar için bkz. İlhan Kutluer, “Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyo-Politik, Entelektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü”, *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu*, Ankara 2005, s.290-291; Şenol Korkut, “Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî”, *İslam Felsefesi Tarihi 1*, edit. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara 2012, s.159.

⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s.72.

⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s.88.

sefe tarafından yorumlamasından ötürü felsefeye sahih felsefe demektedir. Buradan hareketle eğer “din veya ed-din” in ortaya koyduğu değerleri felsefî burhanî yani mantıksal veya aklî zeminde yorum(mille)larsa bu yorum (mille) uzun ömürlü olur. Eğer akıl, mantık ve burhanî kıyas doğrultusunda dinî öngörüler doğrultusunda temellendirilmezse o dinin varoluş alanındaki zuhuratı olan millesi; ya hatabî, ya cedelî ya da sofistik düzlemde olacağından dinin etki alanı olan zuhuratı yani millesi yanlış ve yanıltıcı olacaktır. Fârâbî'nin bu yorumu yanında bir de şöyle bir yorum ve tavsiyesi bulunmaktadır ki bizce bu hususa dikkatlice eğilmemiz gerekmektedir.

“Felsefe mensupları, milledeki şeylerin felsefedekilerin misalleri olduğunu bildikleri zaman milleye karşı çıkmazlar.”¹⁰ Burada kayda değer bir husus ifade edilmektedir ki o da, mille ve felsefenin esasta aynı düzlem üzerinde olduklarıdır. Dinin kaynağı Allah olduğundan Allah'ın ifade ettiği bir şey ilk başta Allah'a mutlak iman ve güven nedeniyle hitabî¹¹ bir tarzda görülebilir. Bunun sebebi de dinin bütün insan ve toplum katmanlarına hitap ediyor olmasıdır. Ancak filozoflar ve özellikle de hakiki filozoflar bu hitabî formda aklî ve burhanî olan esasları temellendirerek ortaya çıkarıp yorumlamaları gerekmektedir. Kur'an'da bu hususta önemli açıklamalarda bulunmaktadır ki o da “*bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadığını*”¹² ve “*Rasih ülemanın ed-din'in derinliklerine (millelerine) nüfuz edebileceklerini*”¹³ ifade etmesidir. Bu sebeple Fârâbî'nin filozofların mille mensuplarına karşı çıkmaya haklarının olduğunu, ancak bizâtihi milleye karşı çıkmalarının mümkün olmadığını¹⁴ ifade etmesi, dinî yorumun değişkenliğinin imkânının gerekliliğine ve dine karşı çıkmamanın ise mümkün olmadığını ifade etmesi, dini metnin formülasyonunun değişmezliğine dair olan inancı sebebiyle olabilir.

Sonuç olarak “Teorik ve tümel ilmi, felsefe olgunlaştırır.” ifadesi felsefenin teorik ve tümel olan hakkındaki çabasının yönemsel olmasından dolayıdır. Yani din; felsefî yöneme veya usule tabi bir şekilde yorumlandığında daha kuşatıcı ve daha evrensel özünü ifşa edebilmektedir. “Felsefe, bütün olarak, aletleri kullananın, zaman bakımından aletlerden önce gelmesi gibi, milleden de önce gelir.”¹⁵ Evet din Allah tarafından bize sunulan metinlerdir. Bu metinleri insanlar kullanacaktır. İnsanlar içinde de en akıllı ve yetenekli olanların kullanması dinin işlevselliği dolayısı ile önem

¹⁰ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 90.

¹¹ Hitabet tercih edilmesi veya kaçınılması gereken mümkün şeylerin her birisinde, (başkalarını) en mükemmel olarak ikna edebilecek şekilde konuşma gücüdür.” Fârâbî, *Fusûlü'l-medenî*, çev. Hanifi Özcan, İstanbul 2005, s. 83.

¹² Zümer, 39/19.

¹³ Âl-i imrân, 3/17.

¹⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 90.

¹⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, s. 70.

arz etmektedir. Dinin işlevselliğinin (özellikle de Fârâbî'nin bu işlevselliği siyaset yapmak olarak vurgulaması) ortaya çıkması bu işlevselliği icra edecek şahsa bağlıdır. Eğer dinî metni yorumlayacak bir kimse bulunmazsa o dinin işlevsel hâle gelmesi mümkün olmamaktadır. Fârâbî'nin felsefesinin milleden önce geldiği hususunda ifade ettiği şey, felsefenin dinin işlevselliğini işlenir hâle getirmesindeki önceliği olarak anlaşılmalıdır.

c. Peygamber Mille İlişkisi

Fârâbî'ye göre; “(Kanun koyucu veya peygamber, ilk filozof) hayalleri ve inandırıcı delilleri icat edendir. Ancak bunları kendi nefsinde, kendisinin bir millesi olarak yerleştirmek için değildir. Hayaller ve inandırıcı deliller başkaları için kastedilmiştir. Kendisi için (bu deliller yani ed-din) kesindir. Bunlar başkaları için milledir. Ama kendisine göre onlar felsefedir. İşte bu (kesin deliller) gerçek felsefe ve o (kimse de) gerçek filozoftur.”¹⁶

Bu metin ilginç olduğu kadar çözümünü ya da analizi de kritik bir zemin dedir. Bizim anladığımız; peygamberin iki veçheli bir hakikate muhatap olduğudur. Bunlardan birincisi peygamberin aldığı vahyin peygamber için delilli bir hakikatinin olduğudur ve bunun adı felsefedir ya da ed-din'dir. İkincisi ise peygamberin misallerle anlattığı veya yorumladığı hakikatlerdir ki bu da mille ya da meleke adını almaktadır. Özellikle “Kendisinin millesi değildir.” nitelemesi bizce çok kıymetli bir yargıdır. Eğer mille peygamber için değilse ve bazı yorumcuların iddia ettikleri gibi din mille ise o zaman Fârâbî'nin peygamberinin bir dini yoktur. Bu sebepten dolayı açığa çıkmaktadır ki mille; peygamber tarafından başkalarının anlaması için ortaya konan dinin yorumlarıdır, demektir. Fârâbî çoğunlukla mille terimini kullanmakta, bazen de din kavramına atıf yapmaktadır. Bunların birbirlerine yakın/müteradif anlamlar taşıdığını söylese de bu kavramların kullanımında farkların olduğunu Kitabü'l-mille'de ortaya koymaktadır. Mille, daha çok nazarî ilimlerin uygulanış tarzının yorumuna tekabül etmektedir. Din ise nazariyatın bizâtihi kendisine denmektedir. Bununla beraber nazariyatın başkaları (avam/halk) tarafından anlaşılabilir yorumuna ise mille denmektedir.

Fârâbî, felsefe ile millenin konularının aynılığını her zaman ifade eder. Ancak felsefenin hakikati özellikle de nazarî ilimlerde ortaya koyuşunu övgüye değer bulur. Millenin de yine felsefe ile temellendirilişini felsefe ile aynı konumda görerek aynı şekilde övgüye değer bulur. Fakat dinin bir de başkalarına veya burhanî olarak anlayamayacak olanlarına sunumu vardır ki bu misallerle yapılan anlatımlardır. Çoğunlukla bunu mille şek-

¹⁶ Fârâbî, “Tahsilü's-saâde”, *Fârâbî'nin Üç Eseri* içinde, çev. Hüseyin Atay, Ankara 1974, s. 59. Bu metinde “mille” olarak geçen kavram, *Tahsilü's-saâde*, Haydarâbâd/Dekkan, 1345 hicri tarihli baskısında “meleke” olarak yazılmıştır. Hakikaten eğer mille yerine melekeyi koyarsak, bu kavramın bir kimsenin yorum yeteneği olarak anlaşılmasının uygun olduğu daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

linde kendisi fark ettirmektedir. Şöyle ki; “Bu şeyler iki surette bilinir: ya (halkın/avamın) ruhu üzerinde, oldukları ve buldukları gibi irtisam etmeleriyle veya münasebet ve temsil yoluyla, yani benzer misalleriyle Fâzıl şehrin hâkimleri bu şehri, ruhlarının buhranları ve basiretleriyle bilirler. ... Belirtici misallerle anlayanların bir kısmı bu şeyleri yakın misalleriyle, bir kısmı uzak misallerle, bazıları daha uzak misallerle, bazıları da pek uzak misallerle bilirler. Her milletin kabul ettiği misallerin ifade ettikleri anlam, diğer milletler nezdinde aynı anlamı ifade etmez. Fakat bu fark hepsinin de tek ve aynı maksadı gütmelerine mani değildir.”¹⁷ Anlaşıyor ki bir hakikati, kapasitesi farklı olan insan ve toplumlara, o hakikati onların anlayacağı misallerle anlatmak gerekmektedir. İşte bu durum bize göre dinî yorumun çeşitliliği ve insan yapısı ve ihtiyaçlarına göre olan değişiklik tutumlarıdır. Aynı hakikati ya da dini tebliğ ederken kullanacağımız misallerin farklı olması dinin aslî hakikatini değiştirmiyor. Peygamber de bu hususta insanların kapasitelerine göre farklı misaller kullanmıştır. Hatta “İnsanlara akıllarının yettiği kadar konuşun.” ifadesi kayda değerdir. Peygamberin vahyi tebliğ tarzı Fârâbî tarafından halka misallerle anlatma olarak takdim edilmektedir.

Fârâbî’ye göre; “el-mille, koyduğu belli bir amacı toplum içinde gerçekleştirmeye ve toplum bireylerini belirlediği cevaplarla dizginlemeye çalışan ilk başkanın toplum için tasarladığı şartlarla sınırlanmış ve belirlenmiş görüşler ve eylemlerdir.

Başkan ancak tasarladıkları sayesinde kendisini ve yönetiminde bulunan insanları gerçekte mutluluk olan en yüksek mutluluğa (es-sââdetü’l-kusva) ulaştırmaya çalışır, böylece o mille erdemli bir mille (tilke’l-milletü-milletün faziletün) olur.”¹⁸ Bu metinde dikkati çeken husus, mille tanımı ve millenin işlevidir. Burada mille ilk önce başkanın görüş ve amelleri olarak toplumda bir amacı gerçekleştirmek olarak tanımlanmaktadır. İkinci olarak ise yine erdemli millenin başkan (reis) tarafından tasarlanan/yorumlanan hususlar dolayısı ile insanları mutluluğa ulaştırma aracı olarak dile getirilmektedir. Özellikle vurgulamak gerekir ki, bu metinde en önemli husus, millenin ilk başkanın görüş ve yorumları olmasıdır. Başkanın görüş ve yorumları da hem başkanın ve hem de diğer insanların millesi olmaktadır. Bu açıdan din ve mille birbirine benzemektedir. Çünkü millenin kaynağı dindir ya da vahiydir. Ancak ortaya çıkan ürün beşerîdir, yani başkanın dindeki yorumlarıdır. Bu tarzdaki benzetme aynı zamanda olgun felsefe diye de ifadelendirilmiştir.

¹⁷ Fârâbî, *Medînetü’l-fâzıla*, s.101-102.

¹⁸ Fârâbî, “Kitâbü’l-mille”, s. 258. Fârâbî, *Kitâbü’l-mille*, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut trs, s. 43.

d. Vahiy Mille İlişkisi

Biraz önce zikri geçen kanaatimizi Fârâbî'nin şu görüşleri daha da teyit etmektedir. “İlk başkanın sultanlık mesleği (el-mihnetü'l-melikiyye) Allah'tan kendisine gelen vahiyle ilişkisi olan bir meslektir. O, erdemli milleden geçerli olan fiil ve görüşleri ancak vahye göre belirler. Bu da iki şekilden ya birisiyle veya her ikisiyle birden gerçekleşir. a) Söz konusu görüş ve eylemlerin hepsi ilk başkana belirlenmiş olarak vahyedilir. b) Vahiyden ve vahyeden yüce varlıktan elde ettikleri yeti (kuvve) ile ilk başkan bunları kendisi belirler (yorumlar) ve bu durum, erdemli eylem ve görüşlerin belirlenmesini sağlayan şartlar açıklık kazınıncaya kadar devam eder.”¹⁹

Vahyedilenler iki şekilde varoluşa çıkmaktadır. Değişmeyen ve olduğu gibi başkana bildirilenler ki bunlar dinin nazariyat bölümünü teşkil eden vahiydir. Bu değişmeyenleri, elde edilen yeti ile açıklamak ve yorumlamak ilk başkanın görevidir. Erdemli fiiller ve eylemler vahiyle belirleniyor ve bu belirlenenler ise ilk başkan tarafından yorumlanarak saâdetü'l-kusvanın aracı kılınmaktadırlar. Bizce değişmeyen nazariyat ed-din yani vahiy bu nazariyattan hareketle yaşanır din hâline gelen fiil ve eylemler ise mille adını almaktadır. Bu metinde vahiy ile mille arasındaki ayrım dikkat çekicidir. Vahiy Allah'tan gelen şey iken, sultanın ya da reisin vahye göre eylem ve görüşler belirlemesi ise mille diye adlandırılmıştır. Bu durumda vahiy, doğrudan mille olmamaktadır. Vahiy Allah'a ait metinsel form iken, mille ise bu ilâhî formdan çıkarılan yorumlardır. Bu bağlamda milleye din demek doğru bir istimal olmamalıdır. Ancak millenin kaynağı, beşerî bir zihnin vahiyden anladığı veya devşirdikleridir. Bu itibarla benzerlik, ancak metnin formu itibarıyla olmalıdır, böyle bir form benzerliği yoksa ikisi arasında kesinlikle farklılık var demektir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, dine vahiy ya da vahye din demek, büyük çoğunlukla Müslümanların ortak görüşüdür.

“Şeriat ve sünnet kelimelerinde olduğu gibi din (ed-din) ve mille (el-mille) kelimeleri de eş anlamlı (müteradif) sözcüklerdir.”²⁰ “Belirlenmiş görüşlere şeriat adını vermek mümkündür.”²¹

¹⁹ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille”, s. 259.

²⁰ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille”, s. 260.

²¹ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille” s. 261. “ Mille sözcüğü “din” sözcüğü gibidir. Mille tek tek şeraitleri değil sadece şeraitlerin genelini ifade için kullanılır. Millet kavramı Allah'a ve diğer insanlara değil, sadece onu tebliğ eden peygambere nispet edilmiştir. Bu sebeple Allah'ın dini, Zeyd'in dini denildiği hâlde, Allah'ın milleti, benim milletim, Zeyd'in milleti denilmez.” Ragıp el-İsfahanî, *Müfredât elfâzi 'l-Kur'an*, çev. Yusuf Türker, İstanbul 2007, s.1388. Mille, dinde yetkin olanın din hakkında yaptığı yorumdur. Allah'a nispet edilemez, çünkü mille bizâtihi Allah'ın vahyettiği din değildir. Herhangi bir kimseye de din nispet edilemez, çünkü herhangi bir kimse ulu orta dini yorumlayamaz. Kanaatimize göre Ragıp el-İsfahanî de milleyi Fârâbî gibi anlamıştır. Mille dinin peygamber veya yetkin bir imam ya da filozof tarafından

Şeriat ve sünnetin benzerliği nedir? sorusu bizce önemlidir. Şeriat, Şâri tarafından belirlenen dinî itikat ve ameller bütünüdür.²² Sünnet ise bu yasaların peygamber tarafından yorumlanması ve uygulanmasıdır. Şeriat; çoğunlukla sünnetin açıklamaları doğrultusunda şeriat diye uygulanabilmektedir. İkisi birbirini gerektiren hususlardır. ed-din ve el-mille'nin de bu çerçevede teşbihe konu olması kayda değerdir. Aynen şeriat gibi ed-din kendi görüşlerini vahiy yoluyla ortaya koymaktadır. Bu ortaya konmuş olan vahiy kaynaklı görüşler ise hayatiyet kazanabilmeleri için bir yorumcuya ihtiyaç duymaktadır ki Fârâbî'ye göre bu yorumu en iyi yapacak olan ilk başkan yani peygamberdir. Peygamberin yorumları ed-din'in pratize edilmesidir ve bunun adı el-mille olarak tezahür etmektedir.²³ Bu yorumu peygamberden sonra en iyi yapacak/yapabilecek kimse ise erdemli filozoftur. Bu anlamıyla ed-din'in millesi felsefeye tabi olduğunda yani felsefenin ilkeleri doğrultusunda temellendirildiği zaman mille, erdemli mille adını almaktadır. Aynı zamanda dinin pratiği mille olduğundan neredeyse (yekadü)²⁴ müteradif oldukları da bu şekilde anlam kazanmış olmaktadır. “el-mille; biri görüşlerin tanımlanması ve diğeri de eylemlerin belirlenmesi olmak üzere iki parçadan oluşur.”²⁵

“Erdemli mille, felsefeye benzer... Felsefenin nazariyatı, milledeki nazariyatın kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli milleyi oluşturan sultanlık mesleği de felsefenin çerçevesi içindedir.”²⁶ Birinci olarak milleyi sultanlık mesleğinin oluşturduğu vurgusunun yapılmış olması millenin beşerî bir yorum olmasına bizi sevk eder. İkinci olarak, eğer mille felsefeye uyarsa, felsefe millenin nazariyatı için burhanî kanıtlar bulur. Millenin felsefeye tabi olması da bu demektir. Ancak sonuç itibarıyla millenin kaynağı ve ortaya koyduğu yorumun kaynağı ed-din, sünnetin kaynağının şeriat olması gibi bu kavramların birbirleriyle müteradif oldukları anlayışını doğurmak-

---

yorumlanıp toplum hâlinde yaşanma imkânıdır.

²² Şeriatın kelime manası; “suya giden yol” demek olup, umumiyetle din manasında kullanılır ve tarif edilir. “Tanrı'nın bir peygamber aracılığıyla kulları için çizdiği yol” Bu da iki şeyden meydana gelir: 1. İnanılması emredilen inançlar (itikadlar), 2. Yapılması emredilen işler, ameller. Ahmet Ateş, “Notlar”, *İhsâu'l-ülûm* içinde, İstanbul 1989, s.156. “Şeriat; kendisine uyulması açısından din, üzerinde birleşip bir araya gelmesi bakımından millet adını alır.” Seyyid Şerif Cürcanî, *Şerhu'l-mevâkıf*; c.I, s.14; et-*Tarifât*, “din”, (Nakleden *DİA*, c. XXX, s. 66. millet maddesi).

²³ “Din bakımından en sağlamı ve mille bakımından en adili, din ve mille zât bakımından bir ama itibar bakımından farklıdır. Çünkü şeriat, kendisine itaat edilmesi bakımından din adını alırken, etrafında toplanılması bakımından mille adını alır.” Seyyid Şerif Cürcanî; *Şerhu'l-mevâkıf şerhi*, çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 2015, s.106.

²⁴ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut trs, s. 46.

²⁵ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille”, s. 261.

²⁶ Fârâbî, “Kitâbü'l-mille”, s. 261.

tadır. Bunların müteradif oluşlarına Fârâbî bazı açıklamalar yaptıktan sonra dikkat çekmektedir. Yani doğrudan ve hiçbir açıklama yapılmadan mille ile dinin müteradif olduklarını söylemiyor.

Fârâbî, mille ve felsefe birbirlerine benzer dedikten sonra benzetmenin, dinin yorumlanması sonucunda mille hâline geldiğini ifade etmesi kayda değerdir. Burada şu sorular sorulmalıdır: Fârâbî'nin bu metninde milleyi yorumlayan felsefe, bir değerler bütünü yani verili bir alan mıdır? Yoksa felsefe, bir yöntem ve bir düşünme tarzı mıdır? Kanaatimizce Fârâbî'nin bu metninde ortaya çıkan şey; felsefenin kendisinden bağımsız olarak var olan bir şeye kanıt bulmasıdır, onun anlaşılması için onu yorumlamasıdır. Yani felsefe milleyi yorumlarken milleden bağımsız yeni bir şey var etmiyor. Var olanı kendi yöntemine uygun bir şekilde mantikî kanıtlar bularak temellendirmeler yapmasıdır. Böylece felsefe, Fârâbî'nin de zımnen ifade ettiği gibi ilâhî-aklî bir yetenek olarak ilâhî olanı en iyi ifade edebilecek yöntem olarak zuhur etmektedir. Ancak şunu da ifade edelim ki, Fârâbî felsefeye başka bağlamlarda başka misyonlar ve anlamlar da yüklemektedir.

“Ulu ve Aziz Allah ona, (peygambere ve filozofa) akıl vasıtasıyla vahiy verir. Bu suretle Allah -Tebareke ve Teâlâ'dan- taşan vahiy; faal akla gelir ve faal akıldan, müstefâd akıl vasıtasıyla taşan vahiy, münfail akla ve mütehayyile kuvvetine gelir.

Vahiy bir kimsenin faal aklından münfail aklına taşınca o kimse tam manasıyla hakim, filozof ve akıl erbabından olur. Vahiy, bir kimsenin faal aklından mütehayyile kuvvetine taşınca, o kimse peygamber olur. Gelecekte haber verir ve ilâhın aklettiği bir varlık ile hazırdaki cüz'iyat hakkında haber verir. Bu mertebeye erişen bir insan, insanlık mertebelerinin en mükemmeline ve saadetin en yüksek derecesine (es-sâdetü'l-kusva) varmış olur. Nefsi de mükemmelleşip, evvelce söylediğimiz gibi, faal akıl ile birleşmiş bir hâlde bulunur ve saadete ulaştırır her fiile vâkıf olur.

...Sonra onun dilinde öyle bir kudret olmalı ki her bildiğini iyi tahayyül edip güzel sözle ifade etsin, saadeti ve saadete ulaştırıcı şeyleri öğretsin ve bu meyanda cüz'iyatla ilgili işleri görebilmek için vücutça sağlam ve dayanıklı olsun.”²⁷

Bu metin birinci aşama olarak vahyin, Allah'tan anlam olarak faal akla gelişini, ikinci aşama olarak ise yine vahyin faal akıl yani Vâhibü's-Süver (Cebrail) vasıtasıyla filozofa, münfail akıl vasıtasıyla ilâhî anlayışa göre akledebilir bir tarzda kendisine yeteneğin verilmesi diye tanımlanır.²⁸ Peygambere ise mütehayyile kuvvetine taşmasıyla vahiy verilmektedir. Peygambere gelen vahiy, filozofta olduğu gibi yalnızca bir anlam ya da

²⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1990, s. 86-87.

²⁸ Filozofun vahyinin mahiyeti Fazlur Rahman ve Yaşar Aydın tarafından; felsefî hakikati de içerisine alan “entelektüel vahiy” diye tesmiye edilmektedir. Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul 2008, s.138.

Fârâbî'nin ifadesi ile bir akıl değil, aynı zamanda ilâhî anlam olarak faal akla gelen manaların form olarak mütehayyile kuvvetiyle, bir form olarak da peygamberde varlık alanına çıkmasıdır.²⁹ Peygamber, vahyi faal akıldan almakla, ilâhın (Allah'ın) aklettiği bir varlık verme vasıtasıyla peygamberde veya bir insanda asla bulunmayacak bilgiler olan gelecekte haber verme bilgisine ve hâlihazırdaki cüz'iyat hakkında haberler verme aşamasına ulaşmaktadır. Peygamberin mütehayyile kuvvetine taşan vahiy sebebiyle Peygamber insanlık mertebelerinin en mükemmeline ve saadetin en yüksek derecesine ulaşabiliyor. Peygamberin ulaştığı bu insanlık mertebesi filozof için söz konusu edilmemektedir.

Burada üzerinde durmamız gereken başka bir husus ise faal aklın form verici olmasıdır. Eğer faal akıl form verici ise demek ki, peygambere verilen şeyler de bir form (resim) dâhilinde ifade edilmiştir. İşte bu form; ed-din'in aslı olan ilâhî metinlerdir. Yine metinde geçtiği üzere peygamberin gelecekte haber vermesi ancak ihbarî bir durumdur. Peygamber kendi kendine gelecekte nasıl haber verebilir? Demek ki, bu bilgilenmede peygamberin herhangi bir katkısı yani yorumu bulunmamaktadır. Özellikle kıyametin kopuşu hakkındaki bilgiler, ahiretin ahvalinin nasıl olacağı üzerine ifade edilen benzeri şeyler bu meyandadır.

Zikri geçen metnin son bölümünü ise Fârâbî yalnızca peygambere özgü olan bir yetkinliği ifade etmek için yazmıştır. Şöyle ki; peygamberin dilinde öyle bir kudreti olmalı ki her bildiğini en güzel şekilde tahayyül etmeli ve güzel sözle ifade edip insanları yüce saadete ulaştıracak şeyleri öğretebilsin. Ayrıca cüz'iyatla ilgili işleri de icra için sağlam vücuda sahip olmalıdır. Bu ifadeler İslam akaidindeki peygamberin sıfatlarının anlamlarını çağrıştırmaları bakımından manidardır.

Kanaatimizce Allah'tan faal akla taşma, faal aklın Peygamber ile iletişimi; vahyin formel oluşum süreci ve yapısıdır.³⁰ Filozofun faal akılla ittisali

²⁹ el-Mütehayyile; duyularla algılanabilen nesnelere (mahsûsât) izlerini (rûsûm) duyuların işleminden geçtikten sonra koruyan melekedir." Fârâbî; *Fusûl*, s. 50-51 Mütehayyile; soyut alan ile mahsûsat arasında bulunmaktadır. Faal akıl bu somut alana ilâhî formu vermektedir.

³⁰ Fârâbî'ye göre; vahiy nasıl oluşmaktadır? Dinin esası ve hatta kendisi dediğimiz hususun Fârâbî felsefesindeki akli açıklaması nasıldır ve vahiy peygamberin şahsında form şekline nasıl gelmektedir? İşte Fârâbî'nin açıklamaları: "Mütehayyile; faal aklın verdiği şeyleri (yu'tiha) gözle görünen mahsuslarla taklit (tuhaki) ve ifade ederse, o zaman mütehayyilenin tahayyül ettiği bu şeyler döner ve duyma kuvvetine resim olurlar. Mütehayyilenin bu resimleri, müşterek duygu kuvvetinde varlığa çıkınca (hâsıl olunca), onlardan etkilenen görme kuvveti üzerine bu şeyler yansır (inekese). Görme kuvveti de bu resimleri, görüş ışığı ile aydınlık havaya aksettirir. Havaya yansıyan bu resimler, bu sefer tersinden, gözde bulunan görme kuvveti üzerine yeni baştan resmederler. Bu suretle faal aklın verdiği şeyler o insan tarafından görülmüş olur (meriyyen)." Fârâbî, *Kitâbu ârâi Medînetü'l-fâzıla*, tkd. Albir Nasrî Nadir, Beyrut 2002, s.114-115. Bu metin vahyin oluşum ve insanda bir varlık hâline geliş durumu

ise filozofun filozofik yeteneklerinin aklî olgunluğa ulaşma yetkinliğidir. Çünkü filozofun konumu, bir anlayışa (akla) ulaşma olarak metinde ifade edilirken peygambere ilişkin ise daha detaylı ve özellikle de peygamberin faal akıldan aldıkları dolayısıyla bir zuhuratı diye ifade edilmektedir. Gelecekte haber vermeyi peygamberî bir özellik olarak zikretmesi peygamberin peygamberlik olgusunda doğrudan beşerî bir katkısının olmadığını ifade etmek içindir. Peygamber burada filozof gibi bir yeteneğe sahip olduğu gibi ayrıca filozofla ortak olmadığı bir bilgiye de sahiptir. İşte bizce bu fark vahyin formel yapısıdır. Bu yapı ekser kanaatimize göre Fârâbî'nin ifade ettiği ed-din olabilir.

Zikri geçen metnin son bölümü ise hem filozofun ve hem de peygamberin (er-reis) faal akıl dolayısıyla kazanmış oldukları şeyler nispetinde ortaya koydukları yorumlardır. Filozofta bu yorumlar iyi felsefe yapmak, peygamberde ise mille yapabilme imkânına sahip olabilme yeteneğidir. Bununla beraber peygamberin olmadığı bir zamandaki insanlığın zamanlarının çoğu böyledir, böyle zamanlarda ed-din'in millesi yani yorumu, filozofik anlayışa ve yoruma verilmesi Fârâbî sisteminde önemli bir yer işgal etmektedir.

e. Dinî Yorum ya da İctihat

Fârâbî'ye göre; “Filozofun nefsi-nâtıkası faal akıllı bilir, bilkuvve düşünülür olan şeyler bilfiil düşünülür olur. İnsan bilkuvve akıl iken bilfiil akıl olur, faal akıl derecesine yaklaşmak için olgunlaşma devam eder. Böylece daha önce kendi başına akıl değil iken akıl, daha önce düşünülür (makul) değil iken düşünülür ve daha önce maddî düzeyde iken ilâhî bir varlık olur.”³¹

İşte filozof, faal akılla ittisale girdiğinde ilâhî bir varlık statüsü kazanmakta ve o zaman da ed-din'i en iyi yorumlayacak kişi konumuna gelmektedir. Çünkü biraz sonra da ifade edeceğimiz üzere ed-din ihtiyaçlara göre her çağda yeni yorumlara imkân taniyacak yapıdadır. Din dilinde de ifade edildiği üzere, “Her yüzyılda bir müçtehide ihtiyaç vardır.” özdeyişine uy-

---

aklı olarak anlaşılması için anlatılmaktadır. İlk önce şunun altını çizmek gerekir. Faal akıldan peygamberin mutahayyile yetisine bir şey verilmektedir. Yani peygamber faal akıl'dan bir şeyler alıyor. Bu alınan şeyler de peygamber tarafından görme ve duyma aracılığı ile işitilip görülebiliyor. Yani manayı ses olarak veya kelime olarak duyan peygamber, o şeyleri yazı ile de görülebilecek konumda görebilmektedir. Bilindiği üzere insanın ilâhî vahiy ile olan iletişimi ancak bir anlam olarak sesle ve bir form olarak da gözle görülebilmektedir. Vahyin peygamberi aşan bir alandan yani Allah'tan faal akla mana olarak gelmesi ve bu anlamın da ses ve görüntü olarak peygambere bildirilmesi vahyin kaynağının peygamber değil Cebrail veya Fârâbî'nin ifadesi ile faal akıl aracılığı ile Allah olduğu aşikârdır. Bu İslam metafizik anlayışında inanılan vahyin, aklî/felsefî olarak Fârâbî tarafındaki açıklanmasıdır.

³¹ Fârâbî, *Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 40.

gun olarak Fârâbî bu görevi filozofa vermektedir. Ve bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Filozoflar zaman bakımından ardi ardına yaşarlarsa, nefisleri bir nefis gibi olur. İkincisi birincisinin yaşam biçimini izler, bugünkü geçmişin yolunda yürür. Onlardan biri, bir zaman için kendi koyduğu yasayı değiştirmeye yararlı gördüğünde bir başka vakit nasıl değiştirebilirse, yasayı değiştirebilir; çünkü önceki, şimdiki şartları görseydi, onu, kendisi de değiştirirdi. Fakat bu niteliklerde olan bir kimsenin bulunmaması durumunda, öncekilerin koymuş oldukları yasalar yazılır, korunur ve şehir onlarla yönetilir. Böylece, geçmiş yöneticilerden (imam) alınan bu yazılı yasalara göre yöneten başkan, önceki uygulamaları sürdüren bir yönetici (melikü’s-sünne) olur.”³²

Bu metinde toplumun yönetilmesinde devlet başkanının yapması gereken en önemli görevi dile getirilmiştir. Başkanın en önemli görevi; toplumsal değişikliklere göre ilâhî kanunu yeniden yorumlamasıdır. Eğer şartlara göre din yorumlanmazsa yaşanan din, ed-din değil çağlar öncesinde yaşamış herhangi bir filozofun ya da müçtehidin yorumu (millesi) din diye yaşanmaya devam eder. Modern zamanlarda dine yapılan eleştirilerin hemen tamamı bu bağlamda geçmişte yapılmış olan dinî içtihatlar/yorumlar ve fetvalardır. Filozofun bu yorumu, metninden de anlaşılacağı üzere yeni bir din inşa etmek değil, toplumun ihtiyaçlarına göre dini yeniden yorumlamasıdır. Çünkü din; vahiyle belirlenendir.

Dinin pratiğini ortaya koymak için onu iyi anlayan akıl sahiplerine ihtiyaç vardır. Bu akıl sahipleri genel manada filozoflardır. Çünkü “Felsefenin yöntemi; kuşku duymak, sorgulamak, alternatif oluşturmaktır. Bu özellikleriyle felsefe, akli temsil eder. Akıl bir araç olduğu gibi denetleme, yol gösterme ve hedef koyma gibi görevler üstlenir. İnsan akıl sahibidir, ama özellikle de inanan bir varlıktır. İnançlarını akıl ile temellendirmek, akıl aracılığı ile kavramak ister. Eğer bu temellendirmeyi gerçekleştirmezse akla kapılarını kapatır, akli dışlama yoluna gider. Bunun sonucu fanatizimdir.”³³ “Akıl ile ilişkilendirilmemiş inanç, bireyin çevre ile ilişkisinin kapsamını, içine kapanmasını, eleştiriye sırtını dönmesini gerektirecek ve sonuçta onun kolayca, uyumsuz ve uzlaşmaz hâle gelmesine sebep olacaktır.”³⁴ Her çağda insanlar, inançlarını akıl ile temellendirmek istemişlerdir. Ancak akıl ile temellendirilmemiş inancın hayatîyeti, varlığını ya tahakkümle tahakküm süresince devam ettirmiş ya da tarihten silinip yok olmuştur.

³² Fârâbî, *Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 86-87.

³³ Şafak Ural, “Akıl ve İnanç”, *Akademide Felsefe, Hikmet ve Din*, edit. Bayram Ali Çetinkaya, Zonguldak 2014, s. 21,25.

³⁴ Şafak Ural, a.g.m., s. 24.

Sonuç

Fârâbî felsefî düşüncesini ortaya koyarken üç kaynaktan güç almaktadır. Bunlar; din ya da vahiy, felsefî düşünce ve terminolojisi; üçüncü olarak da kendisinin yorum ve sentezleridir. Bu çerçevede meseleleri ele alıp açılmaktadır.

Özellikle din, vahiy ve mille her ne kadar felsefeyle ilişkileri olsa da asıl konu din olduğunda bu meseleyi ele alış tarzı İslam'ın kendi hüviyeti dolayısıyla İslam'la özelleşmiş bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Fârâbî din hakkında konuşurken genel dinin ne olduğunu da dikkate alarak konuşmakta, ancak dine vahiy cephesiyle baktığında, doğrudan İslamî vahyin nasıl meydana geldiğinin aklı açıklamalarını yapmaktadır. Fârâbî; dinin tebliği, dine inananların bir millet hâline gelmeleri noktasında hem peygamber anlayışını ortaya koymakta ve hem de bir filozofun dini bilmede ve anlamada konumunun ne olduğuna dair açıklamalar getirmektedir.

Fârâbî dini anlamada seçkincidir. Yani dini öncelikle peygamber ve filozofun en iyi şekilde anladıklarını düşünür. Onlar da bu anladıklarını aklı delillerle ve ikna edici örneklerle topluma sunarlar ve toplum dinî anlayış noktasında bir bütün hâline gelir ki, buna; mille demektir.

Kaynakça

Aydımlı, Yaşar, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, İstanbul 2008.

Cürcani, Seyyid Şerif, Şerhu'l-mevâkîf şerhi, çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, İstanbul 2015.

Fârâbî, "Fusûlü'l- medenî", *Fârâbî'nin İki Eseri* içinde, çev. Hanifi Özcan, İFAV, İstanbul 2005.

_____, *Kitâbu ârâi Medinetü'l-fâzıla*, thk. Albir Nasrî Nadir, Beyrut 2002.

_____, *Kitâbü'l-hurûf*, çev. Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2008.

_____, *Kitabü'l-mille*, thk. Muhsin Mehdi, Dârü'l-Maşrık, Beyrut trs.

_____, "Kitabü'l-mille", *Divan Dergisi*, çev. Fatih Toktaş, sy.12, İstanbul 2015.

_____, *Siyâsetü'l-medeniyye*, çev. Mehmet S. Aydın ve Arkadaşları, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2012.

_____, "Tahsîlü's-saâde", *Fârâbî'nin Üç Eseri* içinde, çev. Hüseyin Atay, AÜİF Yayınları, Ankara 1974.

el-İsfehanî, Ragıp, *Müfredât elfâzi'l-Kur'an*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.

Korkut, Şenol, "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî", *İslam Felsefesi Tarihi 1*, edit. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara 2012.

Kutluer, İlhan, "Fârâbî'nin Felsefesinde Sosyo-Politik, Entelektüel ve Dinî Hayatın Bütünlüğü", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu*, Ankara 2005.

Ural, Şafak, "Akıl ve İnanç", *Akademide Felsefe, Hikmet ve Din*, edit. Bayram Ali Çetinkaya, Zonguldak 2014.